

УДК 811.111'38-42

ПРО КОНТЕКСТНУ ЗУМОВЛЕНІСТЬ ІРОНІЇ

Волощук І. І.

У статті виділяються типи іронії залежно від способу їх реалізації у контексті художнього тексту.

Ключові слова: мікроконтекст, макроконтекст, мегаконтекст, іронія ситуативна, іронія асоціативна.

В статье выделены типы иронии зависимо от способа их реализации в контексте художественного текста.

Ключевые слова: микроконтекст, макроконтекст, мегаконтекст, ирония ситуативная, ирония ассоциативная.

The types of irony are determined in the article depending upon the context of their occurrence.

Key words: micro context, macro context, mega context, situative irony, associative irony.

Сприйняття тексту можливе лише тоді, коли кожен мовний знак у ньому симетричний. Інакше текст розпадається і неможливо відновити його смисл. Проте симетричні відносини між визначуваним і тим, що визначає, не є властивостями мови, а встановлюються вони з тексту, інакше кажучи, асиметричний у мові знак стає симетричним у мовленні. А коли асиметрія мовного знака демонструється у мовленні, то для розуміння тексту необхідно відновити симетрію у кожному випадку вживання цього знака в тексті. У функції актуалізатора мовного знака, як правило, виступає контекст, який нейтралізує потенційні значення і реалізує тільки одне, що і несе однозначну інформацію. Контекст виступає як симетризуюче оточення знака і робить текст однозначним. Оскільки висловлювання сприймається як іронічне/неіронічне лише в контексті, вважаємо важливим звернути увагу на його роль у декодуванні іронії у художньому тексті. Проте у таких близьких підходах, прагматика та стилістика, відзначалися різні ракурси розгляду й характеристики контекстів [8, с. 6]. Неодноразово підкреслювалося, що межі прагматичного контексту виявляються ширшими, оскільки вони не тільки вбирають у себе стилістичний контекст, але й не залишають поза увагою екстралінгвальну дійсність.

На важливу роль прагматичного контексту звертали увагу Д. Гордон і Дж. Лакофф [2], Ф. Кифер [5], Р. С. Столнейкер [10], К. Аймермахер [1] та інші лінгвісти. Проте саме поняття контексту неоднозначне. Контекст може означати як лексичне, так і ситуативне оточення. Лінгвісти дотримуються думки, що завдяки контексту відбувається визначення істинного сенсу – того, що насправді хотів сказати автор висловлювання.

Під час розгляду іронічних висловлювань проблема протиріч у тексті та мовних аномалій стає проблемою неоднозначності у прочитанні та розумінні ряду контекстів. Коли мовець виражає свої думки непрямим способом, як в іронічному спілкуванні, він розраховує не тільки на мовні, але й на різноманітні екстралінгвістичні знання співбесідника. Інтерпретуючи непрямі висловлювання, одержувач повідомлення бере до уваги контекст у широкому розумінні цього слова, який включає знання про принципи комунікації та “енциклопедичні” знання [6, с. 19]. У непрямих мовленнєвих актах мовець, повідомляючи слухачеві більше, ніж сказано прямо, виходить із фонові інформації (лінгвістичного і нелінгвістичного характеру), яка є спільною для учасників комунікативного акту, та із здатності слухача робити логічні висновки [12, с. 95]. Саме тому контекст важливий для розуміння співбесідниками справжнього смислу непрямого мовленнєвого акту.

Завданням прагмалінгвістичного аналізу є “виявлення необхідних і достатніх умов успішного здійснення комунікативного акту” [10, с. 423], що пов’язані з наявністю/відсутністю певних властивостей контексту. До складових, які включають властивості контексту, відносимо:

- предмети і люди, які присутні під час розмови чи яких згадують;
- наміри, які переслідують мовці, приховані або яскраво виражені, вибір слухачами цих намірів;
- знання, погляди, очікування й інтереси учасників комунікації;
- сукупність поведінок мовця і слухачів;
- елементи, за якими можна впізнати людину (включаючи різноманітні ознаки, які про це говорять);

– просторово-часові характеристики;
– мовленнєві акти, вже здійснені у тому ж самому контексті, час та результат їх вимовлення, супутні висловлювання.

Слід зазначити, що цей список не є повним і закритим. Згадані елементи лише вказують на безпосередні фактори, які дозволяють зрозуміти сказане. Будь-які з вищеназваних складових можуть одночасно співіснувати у реальних умовах комунікації і мати різноманіття зв'язків між собою.

На контекстну обумовленість власне іронічного висловлювання звертало увагу ряд дослідників [9; 11; 13; 14]. Для іронічних висловлювань на перше місце висувається проблема впливу контексту на зміну значення лексичних одиниць у мовленні, на невідповідність лексичних значень слів і смислів, виражених цими словами. У випадку іронії предметно-логічне значення нібито вимушено витісняється контекстуальним значенням, а їхня взаємодія базується на протилежності понять. Однак треба зауважити, що наявні випадки, коли лексичні одиниці проходять складнішу трансформацію – контекстуальне значення є не протилежним до прямого, а відмінним від нього, воно має більше асоціативних зв'язків, ніж опозиція “пряме значення – протилежне значення”. У статті ми проаналізуємо, зокрема, й такі випадки.

Кожний акт висловлювання повинен розглядатися як дія, яка перетворює й оновлює значення. У багатьох випадках семантичні властивості мовних одиниць, які вміщені у досить довгий і динамічно розвинений контекст, виявляються іншими, ніж семантичні властивості тих же одиниць, які розглядаються ізольовано або у короткому контексті (в чому й виявляються спільні риси семантики і прагматики). Смысл висловлювання залежить від контексту, в якому це висловлювання актуалізується. Якщо отриманий результат з ним не узгоджується, йде пошук неузгодження.

Про наявність певних “ключів”, що вказують або можуть вказувати на іронічність висловлювання і примушують шукати інший його сенс, говорить Вейн Бус. Серед них: а) прямі вказівки та застереження авторського голосу; б) навмисні помилкові твердження; в) суперечності фактів усередині одного й того ж тексту; г) стилістичні конфлікти; д) провокування недовіри до сказаного автором [15, с. 47–86]. Дослідник також оперує поняттями “підозра” та “момент підозри” на позначення ситуації, в якій адресат починає фіксувати іронічність у тексті. Процес інтерпретації іронії представлено у вигляді реконструкції [15, с. 10–13], яка складається з чотирьох етапів:

- 1) заперечення прямого значення;
- 2) апробації альтернативних інтерпретацій;
- 3) винесення висновків щодо знань і вірувань автора;
- 4) вибору нової інтерпретації.

Контекст, поруч з наявними ключами-вказівниками, є обов'язковою умовою існування іронічного висловлювання: його іронічність розуміємо в контексті фрази, іронічність фрази – в контексті абзацу чи вищої системної одиниці, натриклад, надфразової єдності.

Керуємося підходом Ф.Кифера про те, що контекстуально залежні значення, до яких він відносить серед інших й іронію, можуть бути установленими

лише відносно контекстно вільного значення [5, с. 343], оскільки для розуміння більш високого рівня (смыслу іронічного висловлювання у художньому дискурсі) необхідно брати за основу складові елементи (значення лексичних одиниць, які входять у висловлювання), що відносяться до нижчого рівня. Слід також враховувати роль мовця і той вплив, який має мовлення на учасників комунікації, адже прагматичний намір (комунікативна настанова) пов'язує висловлювання із суб'єктом мовлення і її одержувачем, фондом їхніх знань, місцем і часом, в яких здійснюється комунікація.

Однак заради впевненості, що закладений іронічний смысл висловлювання буде адекватно декодований адресатом, у художньому дискурсі автор може використовувати коментарі-підказки до репліки персонажа або характеристику його тону чи наміру. Лексично такий коментар виражається словами: *with irony, ironic, ironical, ironically, in jest, jesting(ly), scoffing, jeering, gibing, sneering*, як у наведеному нижче прикладі:

“And would you know where the phones are?”

He still seemed mesmerized by her: slowly, one of his thumbs angled over his shoulder. “That-away.”

Tamara hitched her purse over her shoulder, gave him a withering glance and began to walk away. “Thank you,” she said ironically (Harrison, p. 61–62).

Тамара іронічно висловлює подяку, насправді не відчувачи вдячності. Автор підкреслює негативне ставлення Тамари до Джейка за допомогою коментаря “*she said ironically*”. Іронія служить у даному випадку не стільки меті передачі інформації, скільки емоційно-естетичній оцінці.

Контекстуальна близькість/віддаленість протилежних оцінних суджень впливає на процес декодування одного з них як хибного. У зв'язку з цим виділимо два основні типи іронії – мікроконтекстуальну та макроконтекстуальну.

Іронія мікроконтекстуальна базується на протиставленні оцінних значень у межах мікротексту, часто для цього достатньо одного висловлювання. Оцінні слова типу *awesome, brilliant, fantastic, fine, gorgeous, great, lovely, marvelous, nice, outstanding, pretty, wonderful, splendid, superb* є характерними для повсякденного мовлення і найчастіше виступають носіями іронічного смислу:

“It’s a good story,” Dana said. “And it’s our exclusive.”

“Our legal Department just killed it.”

“What?”

“They’re afraid of being sued.”

“Wonderful,” Dana said bitterly (Sheldon, p. 116).

Журналістка характеризує неприємну ситуацію з недопуском до опублікування її статті, вживаючи прислівник з позитивно-оцінною семою “*Wonderful*” – “гарно, чудово”, який під впливом контексту “*Dana said bitterly*” трансформує семантику в “*horribly*” – “жахливо”. Контекстуальна близькість протилежних оцінних суджень полегшує інтерпретацію одного з них як хибного, чим і характеризується мікроконтекстуальна іронія.

Проте у художній прозі нерідко зустрічаються випадки, коли усвідомлення зворотного знаку оцінки потребує значного контексту, часом цілого тексту. Тоді для актуалізації іронічного смислу виникає потреба звернутися до вертикального

контексту, як, наприклад, у випадках обігрування цитат [4, с. 107–125] чи імен літературних персонажів [4, с. 33]. У цьому та подібних випадках ми маємо справу не тільки з порушенням Постулату Якості, але і з недотриманням декількох окремих вимог Постулату Способу, а саме: “Уникай неоднозначності, висловлюйся коротко” [3, с. 223], що певною мірою видозмінює природу іронічного висловлювання і дозволяє розглядати його як окремих тип іронії – іронію макроконтекстуальну.

Так, іронія макроконтекстуальна потребує для своєї реалізації контекст, який перевищує мінімальну одиницю тексту й охоплює весь текстовий масив від композиційно автономного відрізка (оповідання в оповіданні, ретроспективний розділ тощо) до цілого завершеного тексту.

Проаналізуємо уривок, що розкриває пояснювальну функцію макроконтексту:

Niagara Falls is very nice. It's like a large version of the old Bond sign on Times Square. I'm very glad I saw it because from now on if I am asked whether I have seen Niagara Falls I can say yes? And be telling the truth for once (Steinbeck, p. 84).

У поданому висловлюванні справжня оцінка виражена імпліцитно й актуалізується повністю лише в широкому контексті. При цьому естетична оцінка (красивий, приємний для споглядання) виражена прикметником пісе, набуває характеру інтелектуальної з відтінком іронії, оскільки виявляється, що для автора Ніагарський водоспад не таке вже й захоплююче видовище, якщо він асоціюється із збільшеним у розмірі варіантом реклами. Іронічний відтінок міститься і в емоційній оцінці факту відвідування Ніагари: автор радий з приводу того, що на питання, чи бачив він Ніагарський водоспад, зможе, не покрививши душею, відповісти ствердно.

Макроконтекстуальна іронія виникає й у творі А.Бухвальда:

“I'm delighted we're being insured, because this is a very old house and the water pipes keep breaking all the time and our biggest fear has not been robbery or fire, but water damage.”

“They (the insurance men) were so nice and sympathetic” my wife said.

“Of course they were,” I shouted, “but you forgot to tell them I smoke in bed.”

“Why?” she asked. “Would that have been important?” (Buchwald, p. 3).

Початок оповідання – іронія автора (*helpful wife, wife of valuable help*) розшифровується протягом цілого твору, логічно завершуючись іронічною

реплікою чоловіка *“but you forgot to tell them I smoke in bed”*, іронічність якої не була зрозумілою його дружині (вона несвідомо занижувала вартість речей та самого будинку перед страховими агентами, в той час коли чоловік хотів отримати щонайбільшу страховку).

Таким чином, за способом і умовами реалізації відповідно до виду контексту, в якому реалізується іронія, виділено два її основних типи – ситуативну і асоціативну. Ситуативна іронія – явний, емоційно забарвлений тип іронії, що виникає внаслідок контрасту між ситуативним та мовним контекстом і прямим значенням лексичної одиниці. Для реалізації цього типу іронії використовуються засоби лексичного рівня (слово, словосполучення) і синтаксичного (відокремлені синтаксичні конструкції – вставні слова, речення). Цей тип іронії залежить від лінійного контексту, що не перевищує рамок абзацу. Асоціативна іронія – прихований, тонкий тип іронії, де реалізація переносних значень проходить поступово, нові значення виникають градуально, саме тому асоціативна іронія реалізується в макроконтексті (в межах абзацу) та мегаконтексті [9, с. 62] (у текстовому, тематичному контексті, що виходить за межі абзацу). Для актуалізації асоціативної іронії використовуються різні види повтору, цитації, алюзії.

Отже, нами прийнято таке розуміння контексту, яке акцентує його провідну роль у формуванні смислу висловлювання – не просто суми значень його компонентів, але й того реального смислу, що набуває висловлювання через його співвіднесеність з контекстом, у якому воно реалізується. Тому необхідно розмежовувати контекст, який відноситься до мовної матерії, і ситуацію як сукупність реальних умов перебігу комунікації, адже адекватне тлумачення іронічного висловлювання може бути досягнуто лише за умови врахування ситуації, частину якої воно складає.

Для вираження іронії важливе значення має взаємодія мовленєвих одиниць із контекстом. До контекстно-ситуативних факторів, які виступають індикаторами іронії, віднесемо такі: невідповідність смислу висловлювання контексту чи ситуації; характеристика іронічного емоційного стану мовця в авторських ремарках або в мові оповідача.

Дослідження контекстуальної зумовленості іронічних висловлювань свідчить про те, що вони можуть актуалізуватися в мікро-, макро- чи мегаконтексті. Відповідно до умов і способів реалізації в контексті існують два головні типи іронії: ситуативна та асоціативна. Подальше дослідження передбачає провести детальний аналіз стилістичних прийомів, які сприяють виникненню іронії.

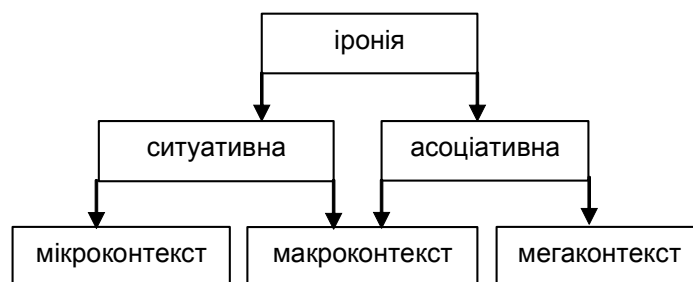

Рис. 1. Типи іронії за способом і умовами реалізації

Література

1. Аймермахер К. Знак. Текст. Культура / К. Аймермахер. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – 369 с.
2. Гордон Д. Постулаты речевого общения / Д. Гордон, Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985.
Вып. 16. – 1985. – С. 276–302.
3. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985.
Вып. 16. – 1985. – С. 217–238.
4. Гюббенет И. В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста / И. В. Гюббенет. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 204 с.
5. Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании / Ф. Кифер // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985.
Вып. 16. – 1985. – С. 333–348.
6. Кобозева И. М. Теория речевых актов как один из вариантов теории речевой деятельности / И. М. Кобозева // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986.
Вып. 17. – 1986. – С. 7–22.
7. Корзина С. А. Французский язык. Речевые клише в диалогической речи / С. А. Корзина. – М. : Высшая школа, 1991. – 111 с.
8. Полюжин М. М. Напряги та одиниці прагматичного аналізу мовленнєвої комунікації / М. М. Полюжин // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород. нац. ун-т ; ВАТ “Патент”, 2003. – С. 6–19.
9. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии / С. И. Походня. – Киев : Наук. думка, 1989. – 128 с.
10. Столнейкер Р. С. Прагматика / Р. С. Столнейкер // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985.
Вып. 16. – 1985. – С. 419–439.
11. Фомичева Ж. Е. Интертекстуальность как средство воплощения иронии в современном английском романе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Фомичева Ж. Е. – СПб., 1992. – 17 с.
12. Amengaud F. La pragmatique // Que sais-je? – Paris : PUF, 1993. – 127 p.
13. Attardo S. Irony as Relevant Inappropriateness / S. Attardo // Journal of Pragmatics. – 2000. – Vol. 32. – P. 793–826.
14. Barbe K. Irony in Context / K. Barbe. – Amsterdam ; Philadelphia : Benjamins, 1995. – 278 p.
15. Booth W. A Rhetoric of Irony / W. Booth. – Chicago : University of Chicago Press, 1974. – P. 28.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Harrison S. Life After Lunch / S. Harrison. – London : Hodder and Stoughton, 1997. – 326 p.
2. Sheldon S. The Sky Is Falling / S. Sheldon. – London : Harper Collins Publishers, 1999. – 395 p.
3. Steinbeck J. Travels with Charley / J. Steinbeck. – New York : Warner Books, 1968. – 297 p.
4. Buchwald A. How Much is that in Dollars? / A. Buchwald // Книга для чтения на англ. яз. – М. : Воениздат, 1971. – 248 с.